

UOT 94 “04/15”

FORMASIYALARARASI FƏRQ. FEODALİZM FORMASIYASI**İ.C.ƏMİRLİ***Bakı Dövlət Universiteti**Israilamirli@mail.ru*

Məqalə feodalizmin yaranmasından və inkişafından bəhs etməkdədir.

Bununla əlaqədar olaraq, məqalədə bir sıra nəzəriyyələr araşdırılmış və təhlil edilmişdir. O, cümlədən yeni mülkədarlıq nəzəriyyəsi irəli sürülmüşdür. Bundan başqa fərqli ölkələrdə də feodalizmin mərhələli inkişafı təhlil edilmiş və analiz edilmişdir. Məqalənin yazılmasında azərbaycan, türk, rus dillərində olan ədəbiyyatlardan istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: feodalizm, mülkədar, natural təsərrüfat, formasiya, Asiya və Afrika feodalizmi, Avropa və Amerika feodalizmi

Feodalizmin meydana gəlməsi. Feodalizm nəzəriyyəsi. Feodalizm münasibətlərinin rüşeymləri quldarlıq formasıyası dövründə meydana gəlmişdir. Hələ quldarlıq dövründə baş verən işğalçı müharibələr nəticəsində hərbi sərkərdələr feodala çevrildikləri halda, kəndlilər təbəqəsi də vergi verən təbəqəyə çevrilirdilər. Bu klassik quldarlıq dövlətləri olan Roma (Romada vergilər adlı məqalədə məlumat verilir ki, e.ə III əsrdən başlayaraq romalılarla birlikdə istila olunmuş bölgələr də vergi və mükəlləfiyyətləri yerinə yetirirdilər [6] və Yunanıstanla (E.ə II əsrdə Yunanıstan, Makedoniya Aralıq dənizi sahilinin bir çox ərazisi Romanın tərkibinə qatıldı [4]. Bu ərazilərdə də quldarlıqla yanaşı feodalizm münasibətləri inkişaf etməyə başladı.) ilə yanaşı, həm Avopanın, həm Asiyanın əksər ərazilərində bu şəkildə mövcud olmuş, Azərbaycanda yaranan Albaniya (262-ci ildə Albaniya ərazisi Sasanilərin tərkibinə qatıldı ki, bununla da feodalizm münasibətləri inkişaf etməyə başladı) və Atropatena (Ziya Bünyadov məlumat verir ki, e.ə. 328-ci ildə Atropat Midiya satrapı təyin olunmuşdur [5, 137]. Satrap qədim İran ərazisində vergi toplayan, müharibələr vaxtı ordu toplayan, pul kəsmək hüququ olan şəxsə deyirdilər [12]. Buradan bu nəticə çıxır ki, Atropatena ərazisində də feodal kəndli münasibətləri mövcud olmuşdur.) dövlətlərində də feodal, kəndli münasibətləri daha tez yaranmışdır. Demək olar ki, Makedoniyalı İsgəndər imperiyasının, Selevkiyanın, Parfiyanın işğalçı müharibələri nəticəsində bu ərazilərdə feodal- kəndli münasibətləri daha tez yaranmış, inkişaf edərək möhkəmlənmişdir. Feodalizm və Quldarlıq münasibətlərinin yaranması və inkişafı feodalizmin yaranması və inkişafı ilə əlaqədar olaraq, məqalədə bir sıra nəzəriyyələr araşdırılmış və təhlil edilmişdir. O, cümlədən yeni mülkədarlıq nəzəriyyəsi irəli sürülmüşdür. Bundan başqa fərqli ölkələrdə də feodalizmin mərhələli inkişafı təhlil edilmiş və analiz edilmişdir. Məqalənin yazılmasında azərbaycan, türk, rus dillərində olan ədəbiyyatlardan istifadə edilmişdir.

sibətləri paralel şəkildə mövcud olmuşdur. Bunun nəticəsində torpaq sahibi olan feodallarla yanaşı, asılı olan kəndli təbəqəsi də tədricən formalaşmağa başlamışdır. Feodallar özündən böyük feodalın qarşısında tabeçilik daşdıqları halda, kəndlilər də daha kiçik feodalların qarşısında vergi və mükəlləfiyyət öhdəliyi daşımışlar. Əksər tarix kitablarında feodalizm formasıyasının mövcudluğunun şərq ölkələrində III əsrdən başlayıb XIX əsrə qədər davam etdiyi, Avropa ölkələrində isə V əsrdə başlayıb, XVII əsrə qədər davam etdiyi göstərilmişdir. Bir sıra ölkələrdə feodalizm münasibətləri XX əsrə qədər davam etmişdir [13]. Burada əsasən Asiya və Afrika ölkələri üstünlük təşkil edirdi.

Feodalizmin yaranması ilə əlaqədar bir çox nəzəriyyələr mövcuddur. Bu nəzəriyyələrin böyük hissəsi Avropa ölkələrində meydana gəlmişdir.

XVIII əsrdə əsilzadə qraf Bulenvil feodalizmin yaranması ilə əlaqədar “germanizm” nəzəriyyəsini irəli sürmüşdü. Bu nəzəriyyəyə görə feodalizm qədim alman istilaları nəticəsində yaranmışdır [7, 41]. Abbat Dübo isə romanizm nəzəriyyəsini irəli sürmüşdü. Burada göstəilir ki, ancaq X əsrdə zadəganlar, o cümlədən alman mənşəli olanlar sadə xalq üzərində hakimiyyəti ələ keçirdilər və feodalizm quruluşunu bərqərar etdilər [7, 41].

Fransız tarixçiləri O.Tyerri və F.Gizo da feodalizmin meydana gəlməsində Roma ənənələrinin, xristian kilsəsi, padşahlıq prinsipinin təsirini göstərdilər [7, 42].

F.Engels bu çevrilişin başlanğıcını qədim alman basqınları ilə əlaqələndirirdi [7, 43].

Montyesko və Mabli (Fransada) feodalizmi feodallar və feodal nərdivanı kimi qiymətləndirirdilər.

Fransada Volter, İngiltərədə Robertson və Yum orta əsrlərdə papa teokrasiyasının hökmranlığını feodalizmin başlıca xüsusiyyəti hesab edirdilər [7, 29]

Feodalizm latın sözü olub “feudum”- sözündən götürülmüşdür və feodal torpaq sahibliyi mənasında işlənmişdir [9]. Azərbaycan dilində feodalizm-torpaq üzərində mülkədarlıq sözü ilə eynilik təşkil etməkdədir. Ancaq bu dövrü torpaq üzərində mülkədarlıq yox, (feodalizm) - torpaq üzərində məhdud mülkədarlıq dövrü adlandırmaq daha doğru olar. Bu dövrü bu cür adlandırmaqda isə başlıca səbəb torpaq üzərində kəndlilərin yox, ancaq feodalların torpaq sahibi olmalarından irəli gəlməkdədir. (Çox az sayda azad kəndli kütləsi də var idi) Feodalizm formasıyasını digər dövrlərdən fərqləndirən də bu amilin olmasıdır. Əgər kapitalizmin feodalizmdən başlıca fərqi araşdırsaq görərik ki, kapitalizm inkişaf etmiş mülkədarlıq formasıyasıdır. Yəni kapitalizmdə inkişaf etmiş digər mülkədarlıq növləri ilə yanaşı, torpaq üzərində bütün kəndlilər mülk sahibidirlər. Ancaq, feodalizmdə yalnız feodallar torpaq sahibi idilər. Buradan çıxış edərək feodalizmin məhdud mülkədarlıq dövrü adlandırılması daha doğru olar. Feodalizmdə də kapitalla əsaslanan mülkiyyət mövcud idi. Ancaq əsas mülkiyyətin torpaq üzərində olması, tarixçilərin bu dövrü məhz feodalizm adlandırmalarına səbəb olmuşdur. Feodalizm ifadəsini ilk dəfə olaraq, XVII əsrdə yaşamış ingilis hüquqşünası işlətmişdir. Ondan sonra, Monteskyö və XIX əsrdə yaşamış Qizo

tərəfindən tarixşünaslıqda istifadə olunmuşdur [10].

XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq tarixşünaslıq elmi "feodalizm" terminindən geniş istifadə etsə də, bu anlayışın vahid elmi tərifini verə bilməmişdir. Tarixçilər daha çox onun ikinci dərəcəli, başlıca olaraq, siyasi və hüquqi əlamətlərinə görə tərif verirdilər. Bir qrup tarixçi siyasi pərakəndəliyi, dərəbəyliyi, başqaları feodal nərdivanı, üçüncü qrup isə siyasi hakimiyyətin torpaq sahibliyi ilə birləşməsini, bəziləri isə şəxsi əlaqələrin hökmranlığını və sairəni onun başlıca əlaməti hesab edirdi. Ş.Monteskyö feodalizmin əsas şərti kimi şərti torpaq mülkiyyətini, feodlar sistemini və onun əsasında artan hərbi-lən iyerarxiyasını hesab edirdi [10, 119]. Burada bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, əgər bir tərəfdən məhdud mülkədarlığın (feodalizmin) inkişafında, yeni ərazilərin istilasası və buradakı, kəndlilərin torpaq və vergi münasibətlərinə cəlb olunması idisə, digər tərəfdən, boş ərazilərin üzərində kəndli və mülkədar münasibətlərinin qurulması, o cümlədən bu ərazilərdə vergi münasibətlərinin yaranması məhdud mülkədarlığın əsas şərtlərindən idi.

Mülkədar (feodal) torpaqlarının genişlənməsi əsasən hərbi xidmət müqabilində (şərti və irsi şəkildə) verilən torpaqlara əsaslanırdı. Bunun nəticəsində məhdud mülkədarlıq daha geniş ərazilərdə yayılırdı. Mülkədarlar və kəndlilər torpaqlara sahib olurdular. Ancaq bu torpaqlar feodalın mülkü olduğu halda kəndlilərin sahibliyinə keçmirdi. Yəni feodal dövləti torpaqları, ancaq mülkədarlara verirdi. Zamanla bu torpaqlar irsi və yaxud şərti mülkiyyətə çevrilirdi.

Mülkədar torpaqlarının genişlənməsinin bir səbəbi isə vergi münasibətlərinin yaranması idi. Əgər kəndli ilə mülkədar arasında vergi münasibətləri yaranırdısa bu o demək idi ki, həmin ərazilərdə feodalizm münasibətləri yaranmışdır. Kəndlilər mülkədarın qarşısında əsasən məhsul vergisi verir və biyara gedirdilər. Mülkədar da bu vergilərin bir qismini dövlətə verir, bir qismini isə özünə saxlayırdı. Qədim dövrdə yaranan bir sıra dövlətlərdə quldarlığın inkişafı ilə yanaşı, kəndlilər feodal qarşısında öhdəlik daşıyırdılar.

Feodalizm quruluşunu quldarlıq və kapitalizmədən fərqləndirən başqa mühüm xüsusiyyəti isə təsərrüfat sistemində və istehsal münasibətlərində baş verən dəyişikliklər idi. Feodalizm dövlətdə quldarlıqdan fərqli olaraq, istehsal olunan məhsulun böyük hissəsini kəndlilər istehsal edirdilər. Ona görə feodal təsərrüfatlarında çalışan kəndlilər əsas sosial təbəqəni təşkil edirdilər. İstehsal olunan məhsul bazar üçün istehsal olunmurdu. İstehsal prosesi satış üçün məhsul hazırlamağa deyil, istehlakçının şəxsi tələbatını ödəməyə yönəldilmiş təsərrüfat tipi formasında idi [3].

Quldarlıq quruluşunun ilkin mərhələsində əsasən natural təsərrüfat (bazarla əlaqəsi olmayan təsərrüfat) üstünlük təşkil edirdi. Demək olar ki, kəndlərdə və şəhərlərdə əmtəə-pul münasibətlərinin inkişaf etməməsi quldarlıq quruluşunun geniş yayılmasında başlıca amillərdən biri idi. Lakin sonrakı dövrlərdə kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinin, bununla yanaşı sənətkarlığın və ticarətin inkişafı natural təsərrüfatın əvəzlənməsinə səbəb oldu. Qismən natural təsərrüfatın mövcudluğu meydana çıxdı.

Məhdud mülkədarlıq (feodalizm) formasıyısında şəhərlərdə qismən natural təsərrüfat başlıca təsərrüfat sahəsinə çevrildi. Əmtəə-pul münasibətləri nisbətən şəhərlərdə inkişaf etməyə başladı. Bu zaman kəndlərdə natural təsərrüfat üstünlük təşkil edirdi. Feodalizm dövründə, yaşayış evlərinin primitivliyi, insan resurslarının azlığı, hər yerdə eyni məhsulların istehsal olunması, məhsulların çoxçeşidli olmaması, bazar münasibətlərinin zəif inkişaf etməsi, iş sahələrinin çox olmaması, əmtəə-pul münasibətlərinin zəif inkişaf etməsi, yol infrastrukturunun mövcud olmaması bazarla əlaqəsi olmayan təsərrüfatın davam etməsinin başlıca dayaqlarından idi. Bu amil həm də feodalizmin daha da möhkəmlənməsinə səbəb olan amillərdən idi. Bunun nəticəsində feodalizm münasibətlərinin eramızın ilk əsrlərindən başlayaraq dünya dövlətləri içərisində daha da inkişaf etməsi, fərqli ölkələrdə məhdud mülkədarlığın daha da genişlənməsinə və meydana çıxmasına səbəb oldu.

Fərqli ölkələrdə torpaq üzərində məhdud mülkədarlıq (feodalizm).

Məhdud mülkədarlığın inkişaf etməsi yeni torpaq formalarının yaranması ilə xarakterizə olundu. Bunun nəticəsində torpaq üzərində yeni mülkədar əyanlar təbəqəsi meydana çıxdı. Buraya əsasən hərbi başçılar, döyüşçülər, dini mülkədarlar, yerli və mülki mülkədarlar təbəqəsi aid idi. (Quldarlıq dövründə də torpaq növləri var idi. Buraya dövlət, məbəd quldar mülkədarların torpaqları, kolon torpaqları, azad kəndli təsərrüfatları, latifundiyalar və s. aid idi. Ancaq bu haqda yazılı məlumatlar azdır.)

Məhdud mülkədarlığın genişlənməsi və inkişaf etməsi, bu dövrdə baş verən müharibələrin əsas səbəbinə çevrildi. Ona görə də erkən feodalizm dövründə yeni imperiyalar meydana gəldi. İmperiyalar mülkədar mülklərinin birliyindən ibarət idi. Bu imperiyalar həm Asiya və Afrika, həm də Avropa ərazilərində yarandı. Yaranan feodal dövlətlərdə torpaq üzərində məhdud mülkədarlıq bir-birindən fərqli şəkildə inkişaf edirdi.

Hindistan tarixçiləri hind feodalizminin, Avropa feodalizmindən böyük fərqlinin olduğunu söyləyirlər. Onlardan bəziləri hesab edirlər ki, Hindistan yeni eranın ilk əsrlərindən XII əsrə qədər feodalizmin yaranması, çiçəklənməsi və tənəzlü dövrünü yaşamışdır. Bir sıra Avropa tarixçiləri isə mülahizələrində bildirirlər ki, feodal quruluşu Hindistanda qədim zamanlardan olmuşdur. Lakin yeni eranın ilk əsrlərindən hakim quruluşa çevrildi. Bu dövlət vergilərinin toplanmasının, təcridən feodalların əlinə keçməsindən sonra baş verdi. Feodal kəndlini asılı vəziyyətə saldı və ondan öz hesabına töycü almağa başladı. Həm dünyəvi, həm də dini əyanlar vergi toplamaq hüququ qazandı və bundan əlavə, həm də icma üzvlərindən biyar tələb etdilər [2, 92-93]. Yenə orada göstərilir ki, torpağı əldə edənlər inzibati və məhkəmə toxunulmazlığına malik olurdular və məmurlar onların işinə müdaxilə edə bilməzdilər. Bununla bərabər xidmət müqabilində verilən torpaq sahələri də var idi. Feodal torpaq sahibliyinin digər forması icmanın varlanmış üzvlərinin, satın alma və digər yollarla geniş torpaq sahələrini əldə etməsi nəticəsində baş verirdi. Məbədlər də torpaqlarını həm hökmdarın, mömin feodal və kəndlilərin hədiyyəsi yolu ilə

həm də satın alma yolu ilə əldə edə bilərdilər [2, 93]. Asiyanın digər ölkəsi olan Yaponiyada isə məhdud mülkədarlıq tamam fərqli şəkildə inkişaf etdi. Yaponiyada feodalizm cəmiyyətinin təşəkkülü III-VIII əsrlərə təsadüf edir. V-VII əsrlərdə Yaponiyada nəslə qəbilə icması əkinçilik icmasına çevrildi [1, 5]. 645-646-cı illər islahatları nəticəsində Yaponiyada pay torpaq sistemi bərqərar olundu [1, 7]. 743-cü ildə xam torpaqları onları ilk becərən azad kəndlilərin xüsusi mülkiyyətinə çevrildi. Ancaq X əsrdə Yaponiyada əsas torpaq mülkiyyəti xüsusi mülkiyyətdə olan malikanələr idi [1, 10]. XII əsrdə Yaponiya inkişaf etmiş feodalizm mərhələsinə qədəm qoydu [1,12]. XVII əsrdə Yaponiyada vergi və tədiyyələri kəndli dövlətə və feodala verməli idi. Bununla bərabər mükəlləfiyyətləri yerinə yetirməli idi [2, 76].

Çində isə dövlət güclü ailələrin torpaqlarının artmasının qarşısını almağa çalışırdı. VIII əsrin ortalarından X əsrə qədər Çində inkişaf etmiş feodalizmə keçid baş verdi. Buna səbəb dövlət pay torpaq sisteminin tənəzlə uğraması və feodal malikanələrinin inkişaf etməsi idi [2, 40-41]. Yaxın və Orta Şərqdə, Ərəb xilafətində isə hökmdarlar işğal olunmuş əraziləri hərbi xidmət müqabilində hərbi feodallara şərti və irsi şəkildə verirdilər. Məhz bu kimi amillərin təsiri nəticəsində torpaq üzərində məhdud mülkədarlıq daha geniş əraziləri əhatə edirdi. IX əsrdə xilafətdə məhdud mülkədarlığın inkişafı nəticəsində feodal dövlətləri yaranmağa başladı. Bunların sırasına Tahirilər, Sacilər, Rəvvadilər, Səlcuqlar, Eldənizlər və s. dövlətləri aid etmək olardı.

Feodalizm Avropada kraldan başlayan və zadəganlara doğru davam edən bir feodal nərdivanıydı. Bu idarəetmə formasının təməlinə vassallıq dayanırdı. Feodallar, əsgərlər, hərbi başçılar öz bölgələrinə sığınıb qorunma tələb edən kəndlilərdən qoruma qarşılığında xidmət tələb edirdilər. Hərbi başçılar onlara verilən torpaqları iki hissəyə bölüb bir hissəsini kəndlilərə öz keçimlərini saxlamaq üçün verir, digər hissəsində feodalın xeyrinə çalışmalarını tələb edirdilər. Avropada kəndlilər azad kəndlilər, cottarlar, bordarlar və serflər şəklində dörd sinifə bölünürdülər. Bunlarla yanaşı az sayda kölələr də var idi [6]. İngiltərədə və Fransada feodalizm Qərbi Roma imperiyasının (476-cı il) süqutundan sonra meydana gəlib, İngiltərədə XVII əsrədək, Fransada XVIII əsrədək burjuaziya inqilablarına qədər davam etmişdir. Rusiyada feodalizm isə IX əsrdə başlayıb 1861-ci il kəndli islahatlarına qədər, davam etmişdir [11]. Demək olar ki, Avropa ölkələrində məhdud mülkədarlıq oxşar şəkildə inkişaf etmişdir.

Ancaq Avropada və o cümlədən dünya ölkələrində feodalizmin aradan çıxmasına səbəb ilk növbədə baş verən dəyişikliklər oldu. İlk növbədə feodalizm münasibətlərinin aradan qalxmasında Böyük coğrafi kəşflərin mühüm rolu oldu. Böyük coğrafi kəşflər nəticəsində Amerika, Afrika və Asiya qitələrindən yeni məhsullar gətirildi. Bunun nəticəsində kənd təsərrüfatında çox çeşidlilik yarandı. Əkin sahələri genişləndi. Əmtəə pul və ticarət münasibətləri inkişaf etməyə başladı. Kapital qoyuluşu artdı. İlk dəfə olaraq yeni şirkətlər yarandı. Ost-Hind şirkətlərini burada xüsusi vurğulamaq lazımdır. Sənaye çevrilişi baş verdi. Elmi kəşflər çoxalmağa başladı. Bunun nəticəsində müxtəlif ölkələrdə

konsesiyaçılıq hərəkəti genişləndi. Bu amillərin nəticəsində torpaq üzərində məhdud mülkədarlıq Avropa ölkələrində daha tez sıradan çıxdı. Amerika, Afrika və Asiya ölkələrində isə bu münasibətlər nisbətən gec başladığından torpaq üzərində məhdud mülkədarlıq daha uzun müddət davam etdi. Bəzi ölkələrdə isə feodalizm və kapitalizm paralel şəkildə inkişaf etməyə başladı. Buna səbəb olan amillər isə digər təsərrüfat və sənaye müəssisələrinin zamanla torpaq üzərində məhdud mülkədarlığı sıxışdırması oldu.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundova N. Asiya və Afrika ölkələrinin orta əsrlər tarixi Bakı: Adiloğlu, 2010
2. Xarici Asiya və Afrika ölkələrinin yeni tarixi. Bakı: Azərbaycan dövlət tədris pedaqoji ədəbiyyatı nəşriyyatı, 1962
3. Natural təsərrüfat. // Altun kitabı. İzahlı və iki dilli lüğət. 2018. 01.5.2014, www.azleks.az
4. Romada quldarlığın tənəzzülü. Xristianlığın meydana gəlməsi. // www.Kayzen.az. 5 iyul 2010.
5. Bünyadov Z. Azərbaycan tarixi. Bakı: Azər nəşr, 1994
6. Ortaçağda iqtisadi düşüncə // www.erzurum.edu.tr. 4.08.2013
7. Qutnova Y.V., Danilov A.İ. Orta əsrlər tarixi (tərcümə edən Y.M.Mahmudov). I hissə. Bakı: Maarif, 1988
8. Система налогов в Древний Риме // www.drevniy.egipet.ru.
9. Феодализм // www.mizugardo.mydtms.jp 10.05.2015, 03.11.2015,
10. История Средних Веков. М.: Просвещение, 1986.
11. Наука в эпоху феодализма. Феодальной строй. // www.nplit.ru.books 3.05.2018
12. Улченко С.Л., Каллистова Д.П и др. Всемирная история. том II. М.: Государственное издательство, 1956
13. Понимание сущности феодализма в исторической науке // www.redstory.ru.world 09.12.2013

РАЗНИЦА МЕЖДУ ФОРМАЦИЯМИ. ФЕОДАЛЬНАЯ ФОРМАЦИЯ

И.Дж.АМИРОВ

РЕЗЮМЕ

В настоящей статье рассматривается зарождения и развития феодализма. В связи с этим в статье были изучены и проанализированы ряд теорий о развитии феодализма. О самом процессе феодализма автором статьи были выдвинуты ряд собственных теории. Помимо этого был сделан сопоставительный анализ о развитии феодализма в других странах. Для написания статьи были использованы источники на азербайджанском, турецком, русском.

Ключевые слова: феодализм, помещик, натуральное хозяйство, формация, азиатский и африканский феодализм, европейский и американский феодализм.

INTERFORMATIONAL DIFFERENCE FEUDALISM FORMATION

I.C.AMIROV

SUMMARY

The present article is examining the generation and development process of feudalism. In this regard, there are studied and analyzed many theories about the process of feudalism formation. About the process of feudalism, several own theories were put forward by the author of the article. Besides that, there was made a comparative analysis was made about the development of feudalism in other countries. While preparing this article there were used Sources in Azerbaijani, Turkish, Russian, languages.

Keywords: feudalism, landlord, natural economy, formation, Asian and African feudalism, European and American feudalism.